

## РЕЦЕНЗИЯ

от професор доктор Николай Михайлов Узунов  
катедра Физика и астрономия, Факултет по природни науки,  
Шуменски Университет „Епископ Константин Преславски“

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „Доктор на науките“

**Автор:** Стела Милчева Дончева

**Тема:** „Производството на художествен метал в ранносредновековна България (по данни от находките)“

**Професионално направление:** 2.2. История и археология

**Заявител:** Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

### 1. Общо представяне на процедурата и докторанта

Със заповед № РД-16-059 от 24.06. 2020 г. на Ректора на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ (ШУ) съм определен за рецензент и вътрешен за ШУ член на научното жури за защита на дисертационен труд на Стела Милчева Дончева на тема „Производството на художествен метал в ранносредновековна България (по данни от находките)“ за придобиване на образователната и научна степен „доктор на науките“ в област на висше образование 2. „Хуманитарни науки“, професионално направление 2.2. „История и археология“.

Представени по процедурата за защита материали на хартиен и електронен носител са: дисертационен труд с обем 540 страници, включващ три приложения с допълнителен общ обем 365 страници; автореферат с обем 111 страници; заявление за откриване на процедурата, автобиография; списък с публикации по темата на дисертационния труд включващ 30 публикации, от които 3 монографии и 27 статии в наши и международни издания; справка за приносните моменти на дисертационния труд; декларация за авторство; справка с наукометричните показатели, отразяващи количествено научната дейност на кандидата, протокол от разширен катедрен съвет на Катедра История и археология във Факултета по хуманитарни науки на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ (първичното научно звено), на който е направено предварителното обсъждане на дисертационния труд. Прегледът на представените документи дава основание да се направи констатацията, че всички нормативни изисквания съгласно чл. 26 – 37 на Правилника за развитието на академичния състав в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ по текущата процедура са спазени.

Дисертантът, доц. д-р Стела Милчева Дончева, е родена на 17 май 1972 г. Завършва магистратура по Български език и История и през 2002 г. в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ – през 1996 г., а през 2002 е дипломиран магистър по Теология на Шуменския университет. През 2000 г. защитава пред ВАК докторска дисертация на тема: „Принципи и интерпретация на плановата и обемна постройка на кръстокуполните църкви във Велики Преслав“. В продължение на две години е учител по История в Професионална гимназия по строителство, архитектура и геодезия, гр. Шумен, а от 2002 г. е научен сътрудник II степен в РИМ-Шумен и завежда отдел Средновековна археология заедно с НИАР „Шуменска крепост“. През 2006 г. е избрана за научен сътрудник I степен в същото ведомство. От 2011 г. е доцент по Средновековна археология във Филиала на НАИМ при БАН в Шумен, като от 2015 г. е вече ръководител на същата структура.

## **2. Съответствие на приложената документация с изискванията на Закона за развитието на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ)**

Сравнението на наукометричните показатели от приложената справка на дисертанта с минимално изискуемите такива за „Доктор на науките“, съгласно Таблица 1 отнасяща се за Област 2 – Хуманитарни науки от Правилника за прилагане на закона за развитието на академичния състав в Република България (ППЗРАСРБ) (приет с ПМС №2020 от 10.09.2010г), показва:

1. Научна и образователна степен „доктор“, защитена (пред ВАК) на 25.05.2000 г. с дисертация на тема: „Принципи и интерпретация на плановата и обемна композиция на кръстокуполните църкви в Преслав“ – Група А, показател 1 – 50 точки (изискуеми 50);
2. Предложен дисертационен труд за присъждане на научна степен „доктор на науките“ на тема: „Производството на художествен метал в Ранносредновековна България (по данни от находките)“ – Група Б, показател 1 – 100 точки (изискуеми 100);
3. Група Г с показатели:  
Показател 4 – Публикувана монография (Дончева, С. Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, 338 с.), представена като неосновен хабилитационен труд – 100 точки  
Показател 6 – 2 статии, от които една в съавторство с втори автор, публикувани в научни издания, реферирани и индексирани в световноизвестни бази данни с научна информация (Scopus) – 45 точки  
Показател 7 – 19 статии, публикувани в нереперирани списания с научно рецензиране или публикувани в редактирани колективни токове – 190 точки  
Общо за група Г 335 точки (изискуеми 100)
4. Група Д с показатели:  
Показател 12 – забелязани 2 цитирания в научни издания, реферирани и индексирани в световноизвестни бази данни с научна информация - 30 точки  
Показател 13 забелязани 11 цитирания в монографии и колективни токове с научно рецензиране - 110 точки  
Общо за група Г 140 точки (изискуеми 100)

Направената проверка по представената справка показва, че докторантът удовлетворява изискванията, формуирани в чл. 26 на Закона за развитието на академичния състав в Република България и в чл. 1а, ал.1 на ЗРАСРБ. Спазени са също чл. 12 (1), чл. 12 (3) и чл. 12 (4) на ЗРАСРБ и на приложението към него, съдържащо Таблица 1 (Област 2. Хуманитарни науки.) на ППЗРАСРБ.

## **3. Актуалност на тематиката и целесъобразност на поставените цели и задачи**

Наличието на извънредно богата колекция от над 3 000 елемента от ремъчни гарнитури от три центъра на производство на художествен метал от ранното българско средновековие в близост до Новосел (община Шумен), Златар (община Велики Преслав) и Надарево (община Търговище), е основата на представения дисертационен труд. Това обуславя и целта на труда: проучване на производството на художествения метал в ранносредновековна България на базата на археологическите изследвания в Новосел (Шуменско) 2004-2009 г., Златар (Преславско) от 2007 г. насам. Проучването обхваща една доста обширна територия, простираща се на повече от 310 дка. Започвайки своите проучвания още от 2002 г., Стела Дончева всъщност се явява най-дългогодишният пряк проучвател в българската средновековна археология на старобългарски производствени

центрове за художествен метал и то в най-важния район – този около Преслав. В този смисъл целта, формулирана в представения дисертационен труд е необходимото и достатъчно условие за достигане на един естествен завършек на тези особено важни изследвания: да се проучи производството на художествен метал в ранносредновековна България въз основа на многобройната продукция от коланни гарнитури, събрана в резултат на 20-годишните проучвания на първите известни специализирани центрове за металопластика.

Представеният труд преследва и реализира амбициозни по своето значение задачи, между които: изработването на обща композиционна схема на многообразието на изделия, подчинена на функционалното разделение между тях, в зависимост от позицията в пояския набор – токи, коланни краища, апликации; реконструкция на пояския набор по находки от производствените центрове, прецизен анализ на елементния състав на избрани образци и опит за проследяване на пътя на суровината до производствените центрове на базата на сравнителен анализ на резултатите от изследването на елементния състав в рудни източници и находки от работилниците, представяне на целия набор от ювелирен инструментариум за производството на художествен метал; проучване на технологията и отделните етапи в производството на художествен метал по данните от най-многобройната група находки, каквито се явяват коланните детайли.

#### **4. Аналитична характеристика на дисертационния труд**

Запознат съм с дисертационния труд в предварителния му вариант от вътрешното му обсъждане през юни 2020 г. Държа да отбележа, че повечето коментари и препоръки, направени от участниците в обсъждането, и особено тези, направени от мен, са взети предвид и са отразени в настоящия дисертационен труд, който в настоящия си вариант от техническа гледна точка има един наистина завършен вид.

Дисертационният труд е структуриран съгласно формалните изисквания и следва класическа схема от увод, две части, озаглавени „Продукция на производствените центрове в региона на Преслав“ и „Технология и практика на ювелирното производство през средновековието“, заключение, списък с използваната литература, списък с използваните съкращения, справка за приносите и три приложения.

В увода ясно и точно са формулирани целите и задачите на работата.

Първата част се състои от три глави, които отразяват основните характерни черти на изделията в Преславския регион:

В Глава Първа (Изделия на металопластиката. Ремъчни гарнитури) е проследена класическата схема: токи, коланни краища (накрайници) и апликации. Картината, предлагана от двата проучени центъра за металопластика при Новосел, Шуменско и Златар, Преславско е богата, събраният материал при Новосел в продължение на 6 години и Златар – в продължение на 11 години с известно прекъсване поставя проучванията в графата надежден източник на информация и се явява основна база за сравнителната характеристика на отделните находки, а и Стела Дончева работи вече повече от 15 години по проблемите на старобългарския художествен метал и има редица публикации по тематиката. От особено значение са изводите относно характеристиките на съответните изделия от художествен метал, формулирани в края на всеки параграф на тази глава.

Глава Втора (Елементен анализ на суровини и изделия) разглежда данните за химичния състав на средновековните метални изделия. Това е един особено важен аспект на археологическите изследвания, защото познаването на химическия състав на изучаваните изделия дава възможност да се определят от една страна характеристиките на конкретната суровинна база, с нейните специфични особености, като например

микроелементен състав, а от друга страна показва степента на развитие на технологията в даденото общество за съответстващия исторически етап на развитие. Направен е общ преглед на химическия и минерален състав на руди и метали, като е обърнато особено внимание на Бургаско-Странджанския руден район, който, както се оказва, е главния източник на медна суровина за работилниците за художествен метал. Авторът доказва тази своя теза в същата глава, изследвайки количествения елементен състав на металните находки и рудните образци от тези месторождения, проведен чрез метода PIXE (Particle Induced X-ray Emission) и провеждайки впоследствие сравнителен анализ между изследваните обекти.

В Глава Трета озаглавена „Реконструкции на коланни гарнитури“ на преден план са изведени аспекти като: ролята на пояса като символ на социална принадлежност; поясни набори от територията на България; поясни набори извън територията на България (Румъния, Молдова, Югоизточна Европа, Евразия). Важно място е отделено на реконструкцията на поясни набори по находки от производствените центрове за художествен метал.

Втората част на труда проследява и обяснява основата на приложно-производствената проблематика на художествения метал през средновековието. Разгледана е технологията и практиката на ювелирното производство чрез четири глави.

Първата глава, озаглавена „Рудодобив и металургия“ разглежда добива на полезни изкопаеми, прави се кратък исторически преглед на методите за добиване на полезните изкопаеми и свързаните с металургията митология и вярвания, като специално внимание е отделено на металургичния добив в древността и Средновековието. Направен е преглед и на рудните находища, описана е металургията на медта с открояващия се Бургаско-Странджански регион, включена е металургията на оловото и среброто и металургията на други метали (калай, злато).

Втората глава (Метали и сплави) е посветена на строежа на металите, на процесите на кристализация на металите и сплавите, на физико-химичните, механичните и технологичните им свойства. Специално внимание е отделено най-вече на леярските свойства на металите и сплавите, както и на основните метали и сплави, използвани за художествени цели (художествен метал).

Третата глава (Инструменти и пособия) е посветена на една широка гама от металообработващи инструменти. Акцент в тази гама е поставен на инструментите, свързани с леярството, част от които е и производствената керамика. Според автора наборът от инструменти отразява цялото многообразие в технологичния процес на студената и горещата обработка на металите и техните сплави, а доброто оборудване на работилниците свидетелства за широкия спектър на разнообразни технологични операции. Показателен е изводът, че инструментариумът от X в. не отстъпва в техническо отношение на много от инструментите, използвани в Късното средновековие, през Възраждането и дори в новото време.

Четвърта глава (Технология и практика) подробно проследява редица практики на обработка на художествения метал: леярски, ковашки, щамповане, метални покрития, художествената декорация както и изтеглянето и свързването на отделните елементи.

В заключението се резюмират получените резултати и се подчертава, че поставената цел е изпълнена. Показва се, че изпълнението на поставените цели и задачи оправдава положените усилия и доказва значимостта на разработената тема относно производството на художествен метал в ранното българско средновековие по данни от находките на първите известни и проучени на територията на България центрове за металопластика.

Неотменна и особено важна част от дисертацията са трите приложения, които представляват съответно: Приложение 1 – фигури и образи, включени в текста към Част

I и Част II; Приложение 2 – съдържа таблици и графики, свързани с текста към продукцията на производствените центрове (Ремъчни гарнитури), включени в текста към Част I; Приложение 3 – Производството на художествен метал в Ранносредновековна България (по данни от находките) – включва таблици и графики, свързани с проведеня количествен елементарен анализ РІХЕ, на суровини и изделия – към текста на Част I, Глава Втора.

### **5. Преценка на публикациите по дисертационния труд**

От формална гледна точка, публикациите са достатъчни и като количествено съответствие на изискванията, и като осигурена достъпност на професионалната и пошироката публика до подготвящите завършения вид на дисертационния труд търсения и констатации на докторанта. Посочени експлицитно (в отделна част) в автореферата, те отразяват основната тематика и повечето от тях са намерили място в аналитичната разработка на отделните глави на труда. В списъка фигурират три монографии, от които една на английски език и общо 27 статии в наши и чужди издания. От тях 14 са на български, 5 на руски и 8 – на английски език. В индексирани и реферирани издания са 7 публикации.

Особено показателни са чуждоезиковите публикации съдържащи резултатите от анализите на избрани образци от находките, проведени в Института за ядрени изследвания Атомки в Дебрецен, които представят основните наблюдения на авторския екип относно химичния състав на изследваните обекти. Интерпретацията на резултатите намира място в едни от най-важните раздели на дисертационния труд, каквито са тези за произхода на суровините и използваните метали и сплави в производството на художествен метал. Съществен принос имат и публикациите в сборниците на Ермитажа, посветени на важни въпроси, свързани с етапите и методите на производство, както и с приложните техники, които го съпътстват.

Публикациите в наши издания са предимно в сборници от конференции, посветени на теми от средновековната българска история, както и във водещи периодични издания в археологическата наука, като списание Археология, сборниците Преслав, Плиска-Преслав, Добруджа и др.

Може да се обобщи, че въпросите и проблемите, разгледани в представените публикации трасират пътя от постановката на идеята до заключението в дисертационния труд, където намират своя естествен завършек.

### **6. Приноси и значимост на дисертационния труд**

Приносите в дисертацията могат да бъдат систематизирани съвсем накратко така:

1. Предложено е първото по рода си изследване на производството на художествен метал в ранносредновековна България
2. Изработена е типология на коланните гарнитури от трите проучени производствени центрове при Новосел, Златар и Надарево. Представени са сходствата и различията в композиционната схема на изделията от всеки един комплекс.
3. Предложени са реконструкции на поясни набори, основани на изделия от производствените центрове. Реконструктивните редове са съобразени с формата, пропорциите и орнаментиката на отделните типове изделия, както и с примерите от синхронни култури извън страната.
4. Открити са основните метали и сплави, използвани в различни съчетания от майсторите-ювелири в работилниците за художествен метал.
5. Установен е произхода на суровината в ювелирните комплекси.
6. Изследван е пълният инструментален набор, намерил приложение в производството на художествен метал, на базата на находки от отделните центрове.

7. Изследвана е технологията на производство и отделните етапи в нея по данни от проучванията на комплексите за художествен метал, находките на коланни гарнитури и сведенията от антични и средновековни трактати, свързани с технологията и практиката при работата с метали.

Посветен на един от най-съществените компоненти на старобългарската култура, а именно художествения метал и по-точно неговото производство, трудът обхваща един конкретен хронологически период – първата половина и средата на X в., свързан с разцвета на преславската култура, и до голяма степен ще помогне за разрешаването на някои нерешени и до днес научни проблеми.

Като специалист, практикуващ от дълги години методи за качествен и количествен елементарен анализ на проби, искам да обърна специално внимание върху един съществен принос оставащ скрит в дисертацията. Приветствам идеята да се приложи елементарен анализ на изделия от трите производствени центрове, за да се установи елементния състав на изделията изработвани от майсторите-ювелири в работилниците за художествен метал, както и да се търси корелация между елементния състав на рудни източници от месторожденията в Бургаско-Странджанския регион и находки от трите производствени центрове. В качеството ми на изследовател към Италианския Национален Институт по Ядрена физика (INFN), вече около двадесет години провеждам количествени анализи, прилагайки включително и използвания в дисертацията PIXE (Particle Induced X-ray Emission) анализ. От тази си позиция имах възможност за съвместна работа с археологически екип от университета Ка'Фоскари във Венеция и участвах в установяването на произхода на керамични изделия от няколко техни археологически обекта (Помпей, Хераполис, Фестос и др.), елементарния анализ на които провеждахме чрез PIXE. От опита, придобит по тези проекти знам, че задачата за установяване на произхода на изделията не е никак лека, дори когато става дума за керамични изделия, при които ситуацията е доста по-опростена, т.е. не е възможно, например повторно претопяване на суровината и добавяне на нови елементи, като скрап, които да завоалират или да изменят изцяло елементарната композиция на изделията. В този смисъл бих отбелязал, че дисертантът се е справил блестящо, както с установяване на елементарния състав на находките от производствените центрове, така и със сравнителния анализ на елементарния състав на рудните източници от месторожденията в Бургаско-Странджанския регион и находките от трите производствени центрове, за установяване произхода на суровината в ювелирните комплекси.

### **7. Автореферат**

Авторефератът е в обем от 111 страници и в структурно отношение следва конструкцията на дисертационния труд. В него вярно и адекватно се предава в стегнат текст същественото за всяка структурна единица от дисертацията, като се набляга на обобщаването на постигнатите научни резултати. Показан е списък на публикациите на автора по темата, включващ 3 монографии и 27 статии, които са коментирани в т. 5 от настоящата рецензия. В последната част на автореферата е приведена и справка за приносните моменти на дисертационния труд. Резюмираните в тази част приноси са действителни и са следствие от реално постигнатите резултати от автора.

### **8. Критични бележки и препоръки**

Въпреки, че направления за бъдеща работа са открити в заключението на дисертационния труд, биха могли да бъдат посочени някои по-конкретни контури на насоки и активности за бъдещи търсения. Доказаното в работата наличие на „машабно

и организирано производство на метални гарнитури в околностите на столичния център Преслав през първата половина на X в“ би могло да бъде една отправна точка.

По отношение на техническото оформление прави впечатление наличието на несъответствие между номерацията на страниците на отделните глави и параграфи в съдържанието и тяхното реално положение в текстовата част (отместване с около 2-3 страници). Известно неудобство представлява и употребата на абривиатури в текста, по-голямата част от които е намерила място в списъка със съкращенията в края на дисертацията, но там на места липсва български превод на разписаните термини, а освен това, на други места в текста се срещат някои абривиатури, които изобщо липсват в посочения списък. За удобство на читателя все пак, когато терминологията е твърде специфична, не е лошо в такива моменти, значението им да бъде изписано под линия към съответната страница.

### 9. Заключение

Внимателният прочит на целия дисертационен труд, богатият набор от публикационен материал, включващ както статии, така и монографии по темата на представения труд, а и извън него, ме убеждават, че Стела Дончева е утвърден научен работник и изследовател. Свидетели сме на един дисертационен труд, резултат на дългогодишни усилия и търсене, който представлява уникално от този си род проучване, допринасящо за обогатяването на съвременната ни представа за производството на художествен метал по нашите земи в ранното средновековие и който представлява основа за по-нататъшни бъдещи изследвания.

Представеният от доц. д-р Стела Милчева Дончева дисертационен труд за научната степен „доктор на науките“ в професионално направление 2.2. „История и археология“ напълно съответства на изискванията на ЗРААСБ и на Правилника за развитието на академичния състав в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ и давам **положително заключение** за предложения дисертационен труд.

Предлагам на Научното жури да гласува единодушно на доц. д-р Стела Милчева Дончева присъждането на научната степен „доктор на науките“ в професионално направление 2.2. „История и археология“.

8 Август 2020

Шумен

Рецензент:

Проф. д-р Николай Узунов